

Marek Gedl, *DIE PFEILSPITZEN IN POLEN*, *Prähistorische Bronzefunde*, dz. V, t. 6, Stuttgart 2014, 155 ss., 3 ryciny, 34 tablice poza tekstem.

Recenzowany tom serii wydawniczej *Prähistorische Bronzefunde* (dalej: PBF) dotyczy gro-tów strzał z ziem polskich. W dziale V tej serii, poświęconym grotom strzał i włóczni, dotychczas ukazały się opracowania dotyczące zabytków z terenu Grecji¹, Moraw², Polski³, Dolnej Saksonii i Westfalii⁴ oraz Brytanii⁵.

Opracowanie obejmuje 1792 przedmioty lub ich fragmenty. Na zbiór ten składa się 637 groci-ków brązowych (w tym 46 znanych jedynie z literatury), 531 krzemiennych, 467 z poroża (w tym 396 gotowych gro-tów oraz 71 półfabrykatów), 71 kościanych, 31 gro-tów żelaznych oraz jeden wykonany z ości rybiej. Dodatkowo przedstawiono także 7 kamiennych form odlewniczych. Układ pracy odpowiada ogólnym założeniom serii PBF. Część tekstowa obejmuje *Wprowadzenie* (s. 2–27) oraz *Materiał zabytkowy*, czyli omówienie i klasyfikację znalezisk (s. 28–138). Opraco-wanie zamyka wykaz skrótów używanych w tekście (s. 140), spis wybranej literatury (s. 141–145), wykaz muzeów i instytucji, w których przechowywane są omawiane zabytki (s. 146–147), objaś-nienie skrótów do map (s. 148–149), a także indeks miejscowości (s. 150–155). Część ilustracyjna składa się z 34 tablic z rysunkami zabytków i mapami.

We *Wprowadzeniu* omówiono metody wykonania gro-tów metalowych, ich mocowania w drzewcu, możliwości określania parametrów drzewców, oraz rekonstrukcji pozostałych ele-mentów zestawu łuczniaka. Wyjaśniono także kwestie związane z terminologią i dotychczasowymi podziałami typologicznymi gro-tów – kategorii uzbrojenia, której dotychczas poświęcano naj-mniej uwagi. Podstawę stanowi tu dokonany w ramach serii PBF systematyczny podział gro-tów strzał i włóczni autorstwa J. Říhovskiego, uzupełniony o dodatkowe aspekty terminologiczne dotyczące gro-tów z brązu, poroża i kości według H. Eckhardta⁶. Szczegółową klasyfikację tej kategorii zabytków z terenu ziem polskich przedstawił J. Fogel⁷. Autor recenzowanej pracy zwraca jednak uwagę na potrzebę szerszego spojrzenia na problematykę podziału typologicznego gro-tów w celu zharmonizowania klasyfikacji dla terenów Europy środkowej.

¹ R. A. J. Avila, *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*, PBF, dz. V, t. 1, München 1983.

² J. Říhovský, *Die Lanzen-, Speer-, und Pfeilspitzen in Mähren*, PBF, dz. V, t. 2, München 1996.

³ M. Gedl, *Die Lanzen- und Pfeilspitzen in Polen*, PBF, dz. V, t. 3, Stuttgart 2009.

⁴ F. Laux, *Die Lanzen- und Pfeilspitzen in Niedersachsen (mit einem Beitrag von J.-H. Bunnefeld zu den Lanzen- und Pfeilspitzen in Westfalen)*, PBF, dz. V, t. 4, Stuttgart 2012.

⁵ R. Davis, *The Early and Middle Bronze Age spearheads of Britain*, PBF, dz. V, t. 5, Stuttgart 2012.

⁶ H. Eckhardt, *Pfeil und Bogen. Eine archäologisch-technologische Untersuchung zu urnenfelder- und hallstattzeitlichen Befunden*, Internationale Archäologie, t. 21, Eschelkamp 1996.

⁷ J. Fogel, *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, Poznań 1979; t e n ż e, *Militaria kultury łużyckiej z dorzecza Odry i Wisły (Źródła)*, Poznań 1988.

W dalszej części *Wprowadzenia* Autor przedstawia tzw. charakterystykę źródeł, czyli rozmieszczenie znalezisk grotów w kontekście stanu badań oraz specyfiki kulturowej poszczególnych obszarów omawianego terytorium. Następnie zamieszcza uwagi na temat historii badań, poczynając od pierwszego w archeologii ziem polskich znaleziska grotu w roku 1711 na cmentarzysku kultury łużyckiej w Masłowie (dawniej: Massel, nr 274). Omówienie kwestii związanych z historią badań, występowaniem, funkcją i kontekstem kulturowym grocików „scytyjskich” zostało wyodrębnione i zamieszczone już w części materiałowej (s. 63–71). Dużo uwagi M. Gedl poświęca chronologii oraz zagadnieniom związanym ze zróżnicowaniem kulturowym i wzajemnymi oddziaływaniami poszczególnych grup kulturowych na obszarze międzyrzecza Odry – Wisły – Bugu w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza. Przedstawia chronologię względną epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich za J. Kostrzewskim⁸, udoskonaloną dla lokalnych grup kulturowych w późniejszych pracach⁹. Autor wspomina tu o pozycji chronologicznej omawianej kategorii zabytków jedynie przy okazji omawiania oddziaływań scytyjskich, widocznych w materiałach śląskiej grupy kultury łużyckiej w fazie HaD¹⁰.

Przedstawienie chronologii i przynależności kulturowej grotów w ramach zarysowanego wcześniej kontekstu rozpoczyna się od najstarszej fazy wczesnej epoki brązu, cechującej się występowaniem grocików krzemiennych, związanych jeszcze z tradycją schyłkoweolityczną i środowiskiem postsznurowym. Występują one głównie we wschodniej części Polski, w zespołach kultur mierzanowickiej i strzyżowskiej, znane są jednak także w wczesnobrązowych osadach w południowo-zachodniej części ziem polskich. Pod koniec wczesnej epoki brązu, w materiałach grupy nowocerekwiańskiej na Górnym Śląsku, pojawiają się groty strzał wykonane z poroża bądź kości. Z tego samego okresu pochodzić może brązowy grocik z trójkątnym liściem i tulejką odkryty na osadzie z późnej fazy kultury unietyckiej w Radłowicach. Jednakże ze względu na brak pewności co do „wczesnobrązowego” kontekstu tego znaleziska być może należałoby go łączyć z materiałami z wczesnego odcinka starszego okresu epoki brązu – II okresu epoki brązu (dalej: OEB), lub nawet z III okresu tej epoki według systemu O. Monteliusa¹¹. Z całą pewnością brązowe groty strzał z trójkątnym liściem i tulejką pojawiają się już w zespołach z terenu Śląska w II OEB. W materiałach z końca II OEB i początków III OEB zwiększa się częstotliwość ich występowania, co można korelować ze znaleziskami brązowych grocików z fazy BrC (według systemu Reineckego, zmodyfikowanego przez H. Müllera-Karpe¹²) z terenów objętych przez kultury mogiłowe. Równocześnie z grotami brązowymi podczas II OEB używane były wciąż grociki krzemienne, występujące w kontekście znalezisk zarówno mogiłowych, jak i (częściej) trzcinieckich. W materiałach z cmentarzysk wczesnej fazy kultury łużyckiej występują głównie brązowe groty strzał z trójkątnym liściem zakończonym haczykowato (lub bez haczykowatego zakończenia) oraz z tulejką. Grociki krzemienne pojawiają się już jedynie sporadycznie. W młodszym okresie epoki brązu (IV i V OEB) i w początkach wczesnej epoki żelaza występują jeszcze brązowe groty z trójkątnym, haczykowato zakończonym liściem i tulejką. Są to głównie znaleziska osadowe. W początkach wczesnej epoki żelaza rozpoczyna się natomiast ponownie produkcja

⁸ J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski*, Poznań 1949.

⁹ M. Gedl, *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes des Lausitzer Kultur in Kietrz*, Prace Archeologiczne, t. 27, Kraków 1979; J. Machnik, *Frühbronzezeit Polens. Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen*, Prace Komisji Archeologicznej, t. 15, Kraków 1979; S. Kadrow, J. Machnik, *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Prace Komisji Archeologicznej, t. 29, Kraków 1997; i inne.

¹⁰ Z. Bukowski, *The Scythian influence in the area of Lusatian Culture*, Wrocław 1977.

¹¹ O. Montelius, *Om tidsbestämning inom bronsåldern afseende på Skandinavien*, København 1885.

¹² H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Römisch-Germanische Forschungen, t. 22, Berlin 1959.

grocików z poroża lub kości. Ich forma świadczy o tym, iż wyrabiane były prawdopodobnie na wzór trójgraniastych grotów „scytyjskich”. Zastanawia niewielka liczba znalezisk żelaznych grotów strzał datowanych na początek wczesnej epoki żelaza, podczas gdy znane są łuzyckie żelazne groty włócznie i oszczepów. Nieliczne egzemplarze grocików żelaznych pochodzą z grobów z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Dolnych Łużyc, tylko jeden taki przedmiot został odkryty w grobie z zachodniej Małopolski. Kolejny pochodzi z osady obronnej na stanowisku Będzin-Grodziec. W przeciwieństwie do kultury łuzyckiej, wśród zabytków kultury pomorskiej z wczesnej epoki żelaza grociki spotykane są niezwykle rzadko – znane są jedynie trzy egzemplarze żelazne i jeden brązowy. Brak jest już zupełnie grocików z poroża lub kości.

Wprowadzenie zamykają interesujące uwagi na temat funkcji oraz śladów użycia omawianych zabytków. Zaprezentowano zestawienia dla wybranych cmentarzy z grobami wyposażonymi w grociki, uwzględniając rytuał pogrzebowy oraz płeć i wiek zmarłych (ryc. 2 i 3).

Grot strzały jest przedmiotem o mało skomplikowanej budowie, podyktowanej funkcją. Zróżnicowanie form liścia jest siłą rzeczy niewielkie, nieznacznej tylko zmienności podlega też kształt i długość tulejki czy trzpienia. Przedstawiony w monografii podział typologiczny zabytków jest wielowarstwowy, a klasyfikacja ma charakter w pełni opisowy. Poprzedza ją wyczerpujące omówienie terminologii związanej z budową grotów strzał. Poszczególnym typom nie nadaje się numerów czy symboli, w przeciwieństwie do dotychczasowych podziałów typologicznych grotów¹³. Przedmioty omawiane są w ramach czterech grup surowcowych. Część materiałowa składa się więc z czterech elementów – klasyfikacji dokonano osobno dla grotów brązowych, żelaznych, z poroża lub kości oraz z krzemienia. Nadrzędne kryterium ma tu charakter technologiczny i jest nim sposób osadzenia grotu na drzewcu – za pomocą tulejki bądź trzpienia. W ramach tych dwóch wariantów, Autor dzieli groty ze względu na kształt liścia, a następnie z uwagi na obecność lub brak skrzydełek (haczykowatych zakończeń liścia).

Największą różnorodność wykazują groty brązowe, szczególnie odlewane egzemplarze z tulejką do osadzenia drzewca (promienia). Wśród nich Autor wydziela egzemplarze z trójkątnym liściem¹⁴, z trójkątnym liściem zakończonym haczykowatymi skrzydełkami¹⁵, z liściem sercowatym¹⁶, z liściem łopatkowatym (tylko 2 egzemplarze), z liściem romboidalnym (jedynie 3 egzemplarze) oraz o kształcie laurowego liścia¹⁷. Generalnie można zauważyć, iż groty brązowe z tulejką związane są z mogiłową tradycją metalurgiczną. Znaleziska form odlewniczych do grotów strzał z tulejką pochodzą niemal wyłącznie z terenów Śląska, z osad kultury łuzyckiej, i należy je łączyć z młodszym okresem epoki brązu lub początkiem wczesnej epoki żelaza. Najliczniejsza grupa grotów z brązu (266 egz.), z trójkątnym liściem zakończonym haczykowatymi skrzydełkami, chronologicznie ma bardzo szeroki zasięg występowania – od starszej epoki brązu po wczesną epokę żelaza. Bardzo liczną, morfologicznie odrębną i dość zróżnicowaną kategorię tych zabytków stanowią brązowe grociki „scytyjskie” (269 egz.). Jako wzorcowe przywoływane są opracowania A. Meljukowej¹⁸ oraz A. Hellmutha¹⁹.

¹³ Por. R. A. J. Avila, *op. cit.*, J. Říhovský, *op. cit.*, J. Fogel, *op. cit.*

¹⁴ Typ I A według J. Fogla, *op. cit.*, s. 112; dwuskrzydłowe groty formy C (Grundform C) według J. Říhovského, *op. cit.*, 106n.

¹⁵ Typ II A według J. Fogla, *op. cit.*, s. 114; groty ze skrzydełkami formy E (Grundform E) według J. Říhovského, *op. cit.*, 114n.

¹⁶ Groty z tulejką formy A (Grundform A) według J. Říhovského, *op. cit.*, tabl. 22: 242, 245, 246.

¹⁷ Typ IV według J. Fogla, *op. cit.*, s. 115.

¹⁸ A. I. Meljukova, *Voorużenie skifov*, Arheologija SSSR, Svod archeologičeskich istočnikov, t. D 1–4, Moskwa 1964.

¹⁹ A. Hellmuth, *Pfeilspitzen. Untersuchungen zu den sogenannten skytischen Pfeilspitzen aus der Höhensiedlung von Smolnice-Molpír*, Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, t. 128, Bonn 2006.

Groty strzał z trzpieniem²⁰ w recenzowanej pracy zostały podzielone na trzy typy: groty z trójkątnym liściem, groty z trójkątnym liściem oraz skrzydełkami²¹, a także groty z liściem łopatkowatym²². Występują one głównie w materiałach kultury trzcinieckiej. Jeden egzemplarz z cmentarzyska grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej ze stanowiska Kwaczała-Jan-kowice może być, podobnie jak pozostałe materiały z tego cmentarzyska, datowany na młodszy okres epoki brązu lub wczesną epokę żelaza. Kilka znalezisk zniszczonych grotyw z trzpieniem pochodzi z grobów datowanych na koniec epoki brązu lub początek wczesnej epoki żelaza.

Nieliczny zbiór grotyw żelaznych został podzielony w miarę możliwości analogicznie do egzemplarzy brązowych. Groty strzał z żelaza pochodzą głównie z cmentarzysk „późnołużyckich”, z grobów datowanych na fazę HaD. Jedynie 3 egzemplarze można zaliczyć do typu „scytyjskiego”. Zasięg występowania żelaznych grocików generalnie pokrywa się z rozmieszczeniem znalezisk typu „scytyjskiego” wykonanych z brązu.

Zróznicowanie egzemplarzy z poroża bądź kościanych jest w sposób naturalny ograniczone specyfiką materiału. W dużej mierze są to naśladownictwa grotyw brązowych z trójkątnym liściem i haczykowatymi skrzydełkami oraz trzpieniem do osadzenia w drzewcu. Nieliczne groty z poroża/kości mają formę stożkową lub igłową. „Łużyckie” groty strzał z poroża czy kości datowane na początek wczesnej epoki żelaza najliczniej występują w międzyrzeczu Wisły i Warty, prawdopodobnie stanowiąc ekwiwalenty egzemplarzy brązowych.

W przypadku grocików krzemiennych, oprócz kształtu liścia (trójkątny bądź sercowaty), kryterium klasyfikacji jest forma podstawy (warianty z prostą²³ lub wklęsłą podstawą). Kilka egzemplarzy z trójkątnym liściem zaopatrzonych jest w trzpień.

Monografię zamyka część ilustracyjna. Opublikowano jedynie ryciny omawianych przedmiotów, nie zamieszczono zespołów, w których je odkryto. Jest to w pełni usprawiedliwione, gdyż – jak nadmieniam sam Autor opracowania (s. VI) – groty nie stanowią wyznaczników chronologicznych (poza grocikami „scytyjskimi”).

Podstawową funkcją serii PBF jest oczywiście klasyfikacja typologiczno-chronologiczna kategorii zabytków z danego regionu. M. Gedl starał się w możliwie najwyższym stopniu nawiązywać do dokonanych już wcześniej podziałów typologicznych, tworząc klasyfikację opisową, w dużej mierze uniwersalną. Na niewielkie zainteresowanie badaczy epoki brązu grodami strzał prawdopodobnie wpływa fakt, iż nie mają one większego wpływu na datowanie całych zespołów. Tym bardziej należy docenić wysiłek włożony w rzetelną prezentację materiału i przedstawienie czytelnego podziału znalezisk. Grociki strzał z epoki brązu może i nie stanowią dobrych wyznaczników chronologicznych, jednak analiza ich form i rozprzestrzenienia w ujęciu monograficznym dla znacznych obszarów daje podstawy do konkluzji na temat znaczenia łucznictwa w poszczególnych okresach tej epoki. Może stanowić przyczynek do przeniesienia tychże konkluzji w kontekst społeczny, wciąż budowany dla omawianego odcinka pradziejów.

²⁰ Typy I B i II B według J. F o g l a, *op. cit.*, s. 113.

²¹ Groty strzał tego typu znane są z terenów Belgii (M. F o u r n y, E. W a r m e n b o l, *Les pointes de flèche en silex et en bronze du Musée du Monde Souterrain à Han-sur-Lesse*, Du Paléolithique supérieur à L'Âge de Bronze final, Amphora 77, Braine-L'Alleud 1995, tabl. 6:46), Francji (J. - P. M o h e n, G. B a i l l o u d, *La vie quotidienne. Les fouilles du Fort-Harrouard*, L'âge du bronze en France, 4, Paris 1987, tabl. 33:20), Szwajcarii (V. R y c h n e r, *L'Âge du Bronze Final à Auvernier (Lac de Neuchâtel)*, Lausanne 1979, tabl. 128:28), południowych Niemiec (B. - U. A b e l s, *Die Heunischenburg bei Kronach. Eine späturnenfelderzeitliche Befestigung*, Regensburger Beiträge zur Prähistorischer Archäologie, t. 9, Bonn 2002, tabl. 15:12–13, 19:12–20) oraz Kaukazu (V. I. K o z e n k o v a, *Tipologija i chronologičeskaja klassifikacija predmetov kobanskoj kultury*, Archeologija SSSR, t. V, Moskwa 1982, tabl. 12:24). Ich chronologię określa się tam na okres pomiędzy młodszym odcinkiem epoki brązu a wczesną epoką żelaza.

²² Lokalny typ trzciniecki według H. T a r a s, *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*, Lublin 1995, s. 88, przyp. 1.

²³ Typ XIV według J. F o g l a, *op. cit.*, s. 124.

W ramach działu V serii PBF opracowano – jak dotąd – jedynie niewielką część materiałów. Wśród sześciu tomów tego działu tylko dwa obejmują, oprócz grotów włócznie, także grociki strzał. Recenzowana praca jest jedyną w omawianej serii poświęconą wyłącznie grotom strzał²⁴. Jest też zarazem ostatnią z licznych pozycji, które M. Gedl opublikował na łamach *Prähistorische Bronzefunde*.

Urszula Bugaj

²⁴ Opracowanie grotów włócznie ukazało się jako osobny tom w serii PBF tego samego autora (M. Gedl, *Die Lanzen spitzen...*).